

Олександр Новак

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ: ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ (1919–1930-ті рр.)

DOI: 10.5281/zenodo.7747267

© О. Новак, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6878-6685>

У статті досліджуються основні напрямки пам'яткоохоронної діяльності та тенденції, що були визначальними в галузі охорони історико-культурного надбання на Чернігівщині у 1919–1930-ті рр. **Метою** дослідження є визначення основних напрямків пам'яткоохоронної діяльності на Чернігівщині протягом 1919–1930-х рр. та їх співвіднесення із загальнореспубліканськими тенденціями охорони спадщини минулих епох. **Методи дослідження.** Для досягнення поставленої мети використано проблемно-хронологічний, історико-порівняльний та історико-генетичний методи. **Методологічною основою** дослідження є полідисциплінарний підхід. Для вивчення «історичної політики» радянської влади застосовано культурологічний підхід. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що досліджені в ній матеріали дозволяють краще визначити особливості охорони історико-культурного надбання Чернігівщини на тлі загальнореспубліканських процесів у 1919–1930-ті рр. Запропоновано періодизацію пам'яткоохоронної діяльності на Чернігівщині у зазначений період. **Висновки.** Було з'ясовано, що діяльність створених у 1919 р. перших пам'яткоохоронних інституцій радянської України на Чернігівщині була обмеженою через брак людських та матеріальних ресурсів. У 1920-ті рр. відбулися істотні зміни у функціонуванні профільних структур, що сприяли дослідженню значної кількості цінних об'єктів спадщини минулих епох на Чернігівщині. Наприкінці 1920-х рр. були утворені два історико-культурних заповідника (у Чернігові та Новгороді-Сіверському), що позитивно позначилося на збереженні тамтешнього архітектурно-містобудівного надбання. У період із кінця 1920-х – до кінця 1930-х рр. значна кількість пам'яток була пошкоджена або втрачена через посилення антирелігійної боротьби або з утилітарних причин. З'ясовано, що пам'яткоохоронці Чернігівщини намагалися чинити опір беззаконню, однак загалом ці спроби виявилися марними.

Ключові слова: заповідник, культурна політика, пам'яткоохоронна діяльність, радянська Україна, СРСР, сталінський тоталітарний режим, Чернігівщина.

До сьогодні в галузі охорони історико-культурного надбання України залишається чимало невіршених проблем. З огляду на це, як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівні значно актуалізується досвід пам'яткоохоронців попередніх епох, у тому числі – міжвоєнної доби.

На сьогодні в українській історіографії охорона пам'яток на Чернігівщині розглядається переважно як складова частина заходів загальнореспубліканського масштабу¹. Нині наявні публікації про діяльність місцевих музеїв та заповідників², а також про місцевих охоронців історико-культурного надбання³. Однак, здебільшого такі розвідки є територіально та хронологічно вузькими, через що не дозволяють у повній мірі реконструювати пам'яткоохоронні заходи на Чернігівщині у міжвоєнну радянську добу.

Для розуміння особливостей охорони історико-культурного надбання на Чернігівщині протягом 1919–1930-х рр. необхідно виокремити основні етапи та визначити головні тенденції у формуванні та функціонуванні профільних структур. У лютому 1919 р. був утво-

¹ Акулєнко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). Київ: Вища школа, 1991; Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. Ч. 1, 2. Київ, 1995; Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ: НДІТІАМ, 2002.

² Ванжула О.М. Амбітні плани та сумні реалії Чернігівського державного історико-культурного заповідника наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 113–130; Дмитренко Н.М. Провінційні музеї Лівобережної України (1920-ті – 1930-ті рр.). Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2016; Непотенко І.В. Пам'яткоохоронна діяльність у Чернігові у 1919–1920-х рр.: шляхи реалізації. *Сіверянський літопис*. 2016. № 1. С. 122–129; Рига Д.В. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929–32-му рр. *Сіверянський літопис*. 2011. № 6. С. 766–81.

³ Казимір В.А. «Правда і добра воля переможуть». Життя та діяльність Василя Дубровського в Україні (1897–1943). Харків: Видавець Савчук О.О., 2018.

рений Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІСу) УСРР. Ця подія мала велике значення для утвердження пам'яткоохоронних інституцій на території України. Всеукраїнська організація одразу ж зіткнулася із необхідністю формування мережі відповідних структур на місцях. Губернські комітети охорони пам'яток мистецтва і старовини (ГУБКОПМІСи) створювалися для координації пам'яткоохоронної роботи у кожній з губерній. Один із таких комітетів постав і в Чернігівській губернії.

У діловодних документах Чернігівського ГУБКОПМІСу, досліджених А.С. Мідько, зафіксована наявність п'яти секцій: музейної; архітектурно-монументальної; архівно-бібліотечної; етнографічної та археологічної⁴. Подібна структура дозволяла досліджувати та зберігати різні типи об'єктів історико-культурного надбання й була типовою для тогочасних губернських пам'яткоохоронних інституцій УСРР. Чернігівський ГУБКОПМІС, очолений знаним музейником та археологом Ю.С. Виноградським, проводив реєстрацію мистецьки цінних речей, намагався впорядкувати архівну справу та вберегти від нищення та грабунку бодай найцінніші рухомі пам'ятки. Також губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини в умовах обмеженості кадрових та матеріальних ресурсів домігся виділення коштів на протиаварійний ремонт будинку І.С. Мазепи та Спасо-Преображенського собору⁵.

На початку 1920-х рр. ВУКОПМІС та його губернські підрозділи припинили своє існування. Натомість функції дослідження, збереження та контролю за використанням пам'яток перейшли до Всеукраїнської академії наук (ВУАН) та Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК). Зазначимо, що Всеукраїнська академія наук (ВУАН) чимало уваги приділяла питанням, пов'язаним зі збереженням різних пластів спадщини українського народу. До багатого на різноманітні пам'ятки Північного Лівобережжя регулярно приїздили фахівці у різних галузях знань. Непоганою ілюстрацією зацікавленості спадщиною Сіверського краю є те, що з-поміж 32 наявних у списку відряджень по лінії ВУАН⁶, сім планувалося здійснити на Чернігівщину. У 1923 р. при губернському виконавчому комітеті була створена Тимчасова комісія для обстеження пам'яток культури та мистецтва Чернігова. У дослідженнях Спасо-Преображенського собору та Успенської церкви Єлецького монастиря взяли участь співробітники ВУАН І.В. Моргілевський та М.О. Макаренко.

Василь Васильович Дубровський, який був викладачем в інституті, а також обіймав посаду секретаря Тимчасової комісії, запросив студентів Чернігівського інституту народної освіти (ЧІНО) долучилися до розкопок давньоруських історико-археологічних комплексів під керівництвом науковців із Києва⁷. У 1924 р. в Чернігові була сформована комісія, яка обстежила житловий фонд міста задля пошуку та взяття на облік будинків, що мали особливу архітектурно-містобудівну цінність⁸. Специфіка будівництва Чернігово-Сіверщини полягає в тому, що більшість пам'яток цього регіону – дерев'яні, що не сприяє їх тривалому збереженню. До порятунку найцінніших рухомих пам'яток матеріальної культури долучилися музейні установи краю. До вже існуючих музейних установ Чернігова, Ніжина, Остра, Глухова та Конотопа у пореволюційні роки додалися заклади, створені у Прилуках, Седневі, Сосниці, Новгороді-Сіверському, Вороньках та інших населених пунктах⁹. В ЧІНО плідно працював історико-архівний гурток, очолений В.В. Дубровським. Гурток допомагав студентам долучитися до вивчення документальних пам'яток¹⁰. Починаючи із 1922 р. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови стала осередком краєзнавчого руху, учасники якого вивчали історико-культурного надбання півдня Чернігівщини¹¹. Протягом 1924–1925 рр. координаційним центром вивчення локальної історії краю був Чернігівський інститут краєзнавства. До його складу входили представники музейних та архівних установ, Академії наук та Комісії з вивчення історії Жовтневої революції та комуністичної партії (іспарту). Втім, внаслідок адміністративно-територіальної реформи, що передбачала ліквідацію губерній, інститут, підпорядкований губвиконкому, перестав існувати у 1925 р.¹²

⁴ Мідько А.С. Деякі аспекти становлення та розвитку державного управління охороною культурної спадщини на поч. ХХ ст. (на основі звіту Секції охорони пам'яток старовини і мистецтва за 1919–1920 рр.). *Сіверянський літопис*. 2015. № 1. С. 104–105.

⁵ Непотенко І.В. Пам'яткоохоронна діяльність... С. 122–129.

⁶ До Укрголовнауки. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі – ЦДАВО). Ф. 166. Оп. 4. Спр. 953. Арк. 165–165 зв.

⁷ Казимір В.А. «Правда і добра воля переможуть»... С. 76–77.

⁸ Непотенко І.В. Реалізація житлової політики і пам'яткоохоронна діяльність у Чернігові у 1920-х рр. *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 43–45.

⁹ Дмитренко Н.М. Провінційні музеї Лівобережної України... С. 29.

¹⁰ Казимір В.А. «Правда і добра воля переможуть»... С. 63–66.

¹¹ Зозуля С.Ю. До питання розбудови в радянській Україні системи наукових установ у 1920-х рр.: створення науково-дослідної кафедри в Ніжині. *Сіверщина в історії України*. 2014. Вип. 7. С. 262.

¹² Казимір В.А. «Правда і добра воля переможуть»... С. 75–76.

Відповідно до республіканської постанови «Про пам'ятки культури й природи» (1926 р.) відповідальність за забезпечення належного стану об'єктів історико-культурного надбання покладалася на Народний комісаріат освіти (НКО) і підпорядковане йому Українське головне управління науковими установами (Укранауку), а також на місцеві відділення НКО УСРР¹³. У складі освітнього комісаріату також була створена «Генеральна інспектура охорони пам'яток культури в Україні», очолена В.В. Дубровським¹⁴. Території Чернігівської, Глухівської, Конотопської, Ніжинської та Новгород-Сіверської округ, що входили до складу колишньої Чернігівської губернії¹⁵, потрапили у відання Київської крайової інспектури, очоленої проф. Ф.Л. Ернстом¹⁶. Попри розподіл території УСРР на інспектури, працівники Харківської крайової інспектури на чолі із проф. С.А. Таранушенком також активно досліджували й намагалися врятувати історико-культурне надбання Сіверського краю. Харківський Музей українського мистецтва (МУМ), директором якого був Стефан Андрійович, мав змогу поповнювати свої фонди під час експедиційної роботи в різних частинах України. Харківські пам'яткоохоронці неодноразово навідувалися у міста та села Північного Лівобережжя. Протягом 1927–1930 рр. вони відвідали Чернігів, Ніжин, Новгород-Сіверський, Седнів, Березне, Пакуль, Шептаки та інші населені пункти¹⁷. Під час експедиції 1930 р. на Чернігівщині співробітником МУМ П.М. Жолтовським був виявлений нетиповий для українського малярства ктиторський портрет у церкві с. Ленків біля Новгород-Сіверського та хоругва Ніжинського цеху золотарів¹⁸. Одночасно із крайовими інспектурами функціонував Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК), що мав поєднувати державні та громадські функції, поширювати серед населення розуміння важливості зберігати пам'ятки минулого. Від 1926 р. представники УКОПК за сприяння музейних осередків долучилися до реєстрації, дослідження та популяризації історико-культурного надбання¹⁹.

Нерідко нерозуміння наукового підґрунтя дослідження об'єктів матеріальної культури призвело до вандалізму. Завдяки дослідженню фамільного склепу Лизогубів під Воскресенською церквою у Седневі інспектор чернігівської політосвіти О.Ю. Оландер став відомим у науковому співтоваристві²⁰. У свою чергу, у серпні 1927 р. був звільнений з посади директора Конотопського окружного музею Олег Цеславович Поплавський. Дослідник-аматор²¹, який не мав фахової освіти та наукового керівництва, відкритого листа чи будь-якого іншого дозвільного документу, вдерся до склепу останнього українського гетьмана Кирила Розумовського у Воскресенській церкві в Батурині. Внаслідок некомпетентних робіт була частково зруйнована стеля склепу та мармуровий надгробок. Завідувач Конотопським окружним музеєм, імовірно, хотів знайти у могилі К.Г. Розумовського добре збережене тіло та поховальний інвентар. Втім, у підсумку до Конотопу були відправлені лише декілька гудзиків і прикрас, фрагменти волосся та забальзоване серце останнього гетьмана України у пошкодженій скриньці²². Вчинок Олега Цеславовича отримав морально-етичну оцінку не лише представників освітнього комісаріату, а й його колег. За некомпетентність та марносластво О.Ц. Поплавський був охарактеризований Київським крайовим інспектором охорони пам'яток культури Федором Ернстом як «Герострат із Конотопу»²³. З огляду на блузнірське ставлення до поховання К.Г. Розумовського, відсутність покарання тогочасного директора Конотопського окружного музею могло викликати нерозуміння як з боку парафіян Воскресенської церкви в Батурині, так і з боку нащад-

¹³ Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів УСРР «Про пам'ятки культури й природи». ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 30–34.

¹⁴ Казимір В.А. «Правда і добра воля переможуть»... С. 110.

¹⁵ Чернігівська губернія. *Чернігівщина: енциклопедичний довідник* / За ред. Кудрицького А.В. Київ: УРЕ, 1990. С. 867–868.

¹⁶ Охорона пам'яток історії та культури на Україні. 36. 1. Харків: Український комітет охорони пам'яток культури при Украуці, 1927. С. 155–156.

¹⁷ Таранушенко С.А. Пам'ятки архітектури Чернігівської губернії. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2011. С. 4.

¹⁸ Листування П.М. Жолтовського із С.А. Таранушенком. 1954, червня 11. *Жолтовський П.М. Вибрані праці: У 3-х т.* Харків: Видавець Савчук О.О., 2013. Т. III. С. 400–401.

¹⁹ Ванжула О.М. Амбітні плани та сумні реалії... С. 116.

²⁰ Білокін С.І. В обороні української спадщини: історик мистецтва Федір Ернст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. С. 119.

²¹ Побожій С.І. Музейні діячі Слобожанщини: О. Поплавський. *Треті Сумцовські читання: Матеріали наукової конференції, присвяченої 95-річчю XII Археологічного з'їзду (18 квітня 1997 р.)*. Харків: Харківський історичний музей, 1998. С. 54.

²² Спритний завмузею. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 49. Від редакції «Сіверянського літопису»: див. у цьому номері статтю із додатком акта щодо відкриття О.Ц. Поплавським склепу Кирила Розумовського: Оксін, Т. Поховання гетьмана Кирила Розумовського в Батурині: введення в науковий обіг акта Федора Ернста від 10 липня 1927 р. С. 109–112.

²³ Ернст Ф.Л. Герострат з Конотопу. *Пролетарська правда*. 1927, 3 серпня. № 174 (1787). С. 2.

ків останнього гетьмана України, які проживали у Відні²⁴. Некомпетентні дії музейника, що мали руйнівні наслідки, стали предметом обговорення на Загальних зборах Конотопського краєзнавчого товариства 10 липня 1927 р. Колеги О.Ц. Поплавського на чолі із головою історичної секції товариства А.Х. Сузилом звернулися до Всеукраїнської академії наук та Укрнауки задля відновлення пошкоджених пам'яток та недопущення подібних випадків у майбутньому²⁵.

Професійна етика пам'ятоохоронців диктувала необхідність дотримуватися схвалених у фаховому середовищі норм при проведенні реставраційних робіт. Приміром, були визнані неприпустимими методи реставрації фрескового живопису, що застосовувалися ленінградським професором Д.І. Кіпліком у давньоруських пам'ятках Чернігова. Зокрема, через недбале застосування клею був пошкоджений шар фарби на фресці із зображенням св. Теклі (Фекли) зі Спасо-Преображенського собору в Чернігові²⁶. Сама фреска була розділена на дві частини (більша потрапила до міського музею, менша лишилася у соборному храмі).

На другу половину 1920-х рр. припадає створення історико-культурних заповідників, що отримали новий для республіканського пам'ятоохоронного законодавства статус²⁷. У 1929 р. розпочали діяльність Чернігівський та Новгород-Сіверський історико-культурні заповідники, які очолили М.Г. Вайнштейн та С.А. Гапеев. Через бюрократичні перепони з боку місцевого чиновництва довго не міг розгорнути передбачену НКО УСРР діяльність Новгород-Сіверський історико-культурний заповідник. Лише особисте втручання О.А. Полоцького, заступника наркома освіти, допомогло здолати перешкоди у діяльності пам'ятоохоронного осередку²⁸. Ці установи ставали центрами екскурсійно-туристичної діяльності. Подібна просвітницька робота могла попередити небачену хвилю вандалізму кінця 1920–1930-х рр.

Після порівняно нетривалої лібералізації за доби НЕПу, від 1929 р. СРСР поступово набрали обертів репресивно-каральні заходи на тлі «Великого перелому», коли будь-яке законодавство, – у тому числі пам'ятоохоронне, – перетворювалося на декларацію без реального змісту. У 1927 р. всім окружним виконкомам УСРР були розіслані списки пам'яток, що мали бути взяті під охорону²⁹. Втім, вимоги профільних інституцій систематично саботувалися, а випадки нищення об'єктів історико-культурного надбання набували все більшого поширення.

Наприкінці 1920-х рр. істотних змін зазнала «історична політика» радянського режиму. Значно посилилася антирелігійна пропаганда й тиск на віруючих. Від 1929 р. прослідковуються тенденції масового закриття храмів, що призводило до погіршення стану сакральних пам'яток. Відповідно до «Доповідних записок» Глухівського окружного партії, посилена робота із закриття культових споруд в місті та окрузі велася починаючи з 1929–1930 рр. Попри декларативні заяви, місцеві органи влади вже не були схильні до виключно культурно-просвітницького перепрофілювання культових споруд. Все частіше схвалювалися рішення щодо знищення храмів та молитовних будівель з утилітарних причин. Влітку 1929 р. відбулося розбирання на будівельний матеріал дзвіниці (1798–1806 рр.) Свято-Троїцького собору в м. Глухів. Жодним чином не було взято до уваги те, що Троїцький собор був головним храмом останньої столиці Гетьманщини³⁰. За даними «Доповідних записок», у яких за точку відліку закриття культових споруд був узятий 1929 р., на території Глухівської округи діяли 272 «молитовні будинки» (із них – 249 церков, 14 синагог та 3 сектантські молитовні будинки). На лютий 1930 р. припинили діяльність двадцять два молитовні будинки, серед яких було 16 церков та 6 синагог. Шість монастирів, що існували на території чималої округи, яка охоплювала частину північних районів сучасної Сумської та Чернігівської областей, за даними окружкому, були «давно вже закриті»³¹. Представники вищих органів виконавчої влади зазвичай ставали на бік місцевих управлінців й підтримували їх утилітарно-руйнівні наміри. Так було, зокрема, під час

²⁴ Оксін Т.П. До питання відкриття склепу гетьмана України Кирила Розумовського (на основі матеріалів ЦДАВО м. Київ). *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 122–123.

²⁵ Впис з Протоколу загального зібрання Конотопського окружного краєзнавчого товариства від 10-го липня 1927 р. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 47.

²⁶ В Українській комітет охорони пам'ятоків історії і культури Комиссариата Народного просвещения УССР. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9391. Арк. 369.

²⁷ Основи пам'ятознавства / Під заг. ред.: Грифена Л.О., Титової О.М. Київ: Центр пам'ятознавства НАН України і УТОПІК, 2012. С. 266.

²⁸ Рига Д.В. Чернігівський державний історико-культурний заповідник... С. 10–107.

²⁹ До всіх ОВК'ів УСРР. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9390. Арк. 38.

³⁰ Вечерський В.В. Гетьманські столиці України. Київ: Наш час, 2008. С. 301.

³¹ Докладные записки Глуховского окружного комитета партии и Винницкого окрисполкома в ЦК КП(б)У о закрытии церквей (20 февраля 1930 – 16 июля 1930 г.). *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі – ЦДАГО). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3095. Арк. 1.

закриття Троїцької дерев'яної церкви (1716 р.) у м. Коропі Чернігівської обл. Завідувач Організаційного відділу Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) І.О. Полікарпов підтримав висновки Чернігівського облвиконкому та Коропської міськради, де наголошувалося на необхідності розібрати будівлю через її незадовільний технічний стан³². При цьому, експертний висновок УКОПК про визначну цінність Троїцької церкви у Коропі, необхідність її ремонту та передачі в якості музейного приміщення Новгород-Сіверському заповіднику не була взята до уваги навіть попри аналогічну позицію Укрнауки³³. Як зауважив Харківський крайовий інспектор охорони пам'яток культури і дослідник народного мистецтва С.А. Таранушенко, майже всі шедеври дерев'яного зодчества XVII–XVIII ст., які він вивчав, були знищені. Вціліли лише Миколаївська церква в Новгороді-Сіверському, Юріївська церква у Седневі та декілька інших³⁴.

Утилітарні тенденції брали гору й під час перепрофілювання неправославних культових споруд. Так, у 1932 р. при закритті та передачі під клуб промислової кооперації Хоральної синагоги в м. Прилуки не розглядалося питання щодо її цінності як пам'ятки. Комісія Прилуцької міськради та Відділ культів ВУЦВК розглядали питання щодо пристосування юдейської святині під клуб лише з точки зору культурно-просвітницької доцільності за ініціативи активістів-богоборців³⁵. Навіть у висновках щодо доцільності перебудови під культосвітні потреби храмів Благовіщенського монастиря та Миколаївського собору (1655–1658 рр.) в Ніжині не знайшлося місяця фаховому пам'яткоохоронному аналізу. В акті обстеження споруд, складеному 2 лютого 1930 р. інженером Алейніковим, визнавалося лише історична цінність Благовіщенського собору. Натомість, при перебудові Миколаївського собору під міський театр було запропоновано зняти бані та здійснити добудови³⁶. Вкрай рідко органи місцевої влади брали до уваги пам'яткоохоронні критерії при культурно-освітньому перепрофілюванні культових споруд. У складеному 9 липня 1931 р. Акті обстеження будівель Максаківського монастиря на Чернігівщині був зроблений висновок, що наву соборного храму слід перетворити на антирелігійний музей з огляду на наявність цінних зразків «старовірського» іконопису, розміщених у приміщенні. Водночас в Акті зазначалося, що притвор колишнього храму можна використати як клуб радгоспу³⁷.

Протягом 1920–1930-х рр. у представників пам'яткоохоронних структур, що мали непохитні принципи професійної діяльності, доволі часто виникали конфлікти з представниками місцевої влади. Через це дослідники нерідко вимушено змінювали місце роботи та проживання. Не дивлячись на це, багато хто з них лишалися вірними власним переконанням. Сумлінна праця М.Г. Вайнштейна із порятунку історико-культурних надбань Чернігова викликала постійний спротив місцевих управлінців та компартійних активістів, через що він змушений був у 1930 р. полишити посаду виконуючого обов'язки вченого охоронця заповідника. Місцевих чиновників та активістів-богоборців дратували намагання Марка Григоровича врятувати високохудожній живопис Троїцького собору та не допустити переплавлення на металобрухт стародавніх дзвонів³⁸. В особистому листі до знаного київського пам'яткоохоронця Ф.Л. Ернста він зазначав, що місцеві начальники постійно цькують його. Через це науковець переїхав із Чернігова до Києва³⁹. Відраджений у листопаді 1931 р. представник сектора науки НКО П.М. Жолтовський констатував свавільне ставлення до пам'яток Троїцького та Єлецького монастирів з боку Учбового залізничного комбінату та зоостанції, що орендували ці споруди⁴⁰. Ісидор Васильович Строкун, який замінив М.Г. Вайнштейна на посаді вченого охоронця заповідника, також мав напружені взаємини із представниками виконавчої влади. Через це І.В. Строкун змушений був залишити працю в заповіднику у 1934 р., а згодом – репресований⁴¹.

Наприкінці 1920-х – на поч. 1930-х рр. на тлі форсованої індустріалізації істотно збільшилася потреба у металобрухті. Через це «історична політика» була підпорядкована завданням «соціалістичного будівництва». З огляду на виробничу необхідність значна части-

³² До Секретаріату ВУЦВК. Доповідна записка завідувачого Оргвідділом ВУЦВК І.О. Полікарпова. ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 95. Арк. 10.

³³ До ВУЦВК. У секретаріат Президії. ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 95. Арк. 12–13.

³⁴ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні... С. 125.

³⁵ Висновок по справі закриття молитовного будинку – синагоги, що міститься на вул. К. Маркса м. Прилук – за вимогою працюючих. ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 96. Арк. 7.

³⁶ Акт 1930 р. Лютого м-ця 2 дня. ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 293. Арк. 57.

³⁷ Акт обстеження був.молитовні та будівель заповіднику кол. Максаківського старовірського монастиря. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 572. Арк. 2.

³⁸ Ванжула О.М. Як все починалось... (До історії створення Чернігівського історико-культурного заповідника в 1929 р.). *Чернігів стародавній*. URL: <https://oldchernihiv.com/yak-vse-pochynalos-do-istoriyi-stvorenniya-chernigivskogo-istoriiko-kulturnogo-zapovidnyka-v-1929-rotsi/>.

³⁹ Нестуля О.О. Доля церковної старовини... С. 34.

⁴⁰ Ванжула О.М. Як все починалось...

⁴¹ Ванжула О.М. Амбітні плани... С. 126.

на витворів ливарного мистецтва підлягала переплавленню як металобрухт. Церковні дзвони, що «не мали виняткової музейної цінності», також мали бути використані в якості металобрухту⁴². Втім, співробітникам НКО вдалося запобігти переплавленню «Рудметалторгом» частини дзвонів низки соборів Чернігова, на чому наполягали представники тамтешнього обласного виконавчого комітету (ОВК). У листі до представників Чернігівського ОВК заступники наркома освіти О.А. Полоцький та К.Й. Коник зауважили, що цінність ливарних витворів Коробкіна (1772 р.) та Нікітіна (1784 р.), а також «дзвонів гетьманів Мазепи та Полуботка» є значно вищою за метал⁴³.

Разом зі стрімкою ідеологізацією суспільно-політичного життя наприкінці 1920-х – на поч. 1930-х рр. владними структурами суттєво змінюються завдання, що ставилися перед музейними осередками. Якщо раніше музеї розглядалися передовсім як культурно-просвітницькі та науково-дослідні установи, то надалі вони мали перетворитися в «найбільшу базу пропаганди генеральної лінії партії»⁴⁴. Згідно із «типовою схемою окружного (місцевого) краєзнавчого музею», кожен такий заклад мав складатися із п'яти відділів. Окрім природничого й історико-культурного, мали діяти відділи історії революції, народного господарства та соціалістичного будівництва⁴⁵. Починаючи від Всесоюзного музейного з'їзду 1930 р. активно проводилася боротьба із «речовим ухилом» в діяльності цих установ, а музейна робота все більше й більше ідеологізується, фактично перетворюючись в ідеологічно-пропагандистську⁴⁶. Всесоюзний музейний з'їзд 1930 р. можна вважати «рубіжною датою» в «історичній політиці», спрямованій на збереження об'єктів матеріальної культури. У 1934–1938 рр. тимчасово припиняли свою діяльність музеї у Ніжині, Новгороді-Сіверському, Путивлі та інших містах⁴⁷. Це було спричинено реорганізацією музейної мережі та зміною підходів до оформлення експозицій.

Нові реалії та виклики, що постали перед пам'яткоохоронцями наприкінці 1920-х – на поч. 1930-х рр., вимагали врегулювання ситуації із постійно зростаючою кількістю порушень профільного законодавства. Попри невиконання формально діючих на той час нормативно-правових актів у галузі охорони історико-культурного надбання та позбавлення профільних інституцій будь-яких важелів впливу на свавільну поведінку місцевої влади, у 1931 р. відбулося прийняття одразу кількох законів у сфері захисту культурних цінностей. Зокрема, у жовтні 1931 р. Народний комісаріат освіти УСРР прийняв постанову «Про стан та завдання охорони пам'яток культури і природи». Згідно з нею планувалося в майбутньому залучити ВУАН до дослідження і пропаганди вітчизняної історико-культурної спадщини⁴⁸.

Чиновники Народного комісаріату освіти нерідко намагалися покласти край вандалізму, що відбувався за потурання місцевих органів влади. Заступник наркома освіти УСРР О.А. Полоцький наголошував на необхідності зберігати взяті під охорону держави ансамблі пам'яток у недоторканому вигляді. Нищення дзвіниці Троїцького собору в Глухові та плани Новгород-Сіверського райвиконкому розібрати частину мурів монастиря-фортеці були наведені як приклади свавільного та безвідповідального ставлення до пам'яток минулого⁴⁹.

На тлі поширення беззаконня та волюнтаризму владних структур різних рівнів, надзвичайно цікаво проаналізувати спроби пам'яткоохоронців запропонувати вихід із кричущої ситуації, що склалася у цій сфері. В опублікованій доповідній записці Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК) авторства його голови В.В. Дубровського до НКО УСРР від 7 лютого 1933 р. йдеться про невтішне становище як окремих об'єктів культурного та природного фонду, так і заповідників⁵⁰. Голова УКОПК пропонував посилити карну відповідальність за нищення об'єктів історико-культурного надбання, а також поліпшити фінансування видатків на їх утримання у належному стані. Зазначимо, що у Доповідній записці Василь Васильович Дубровський приділив значну увагу випадкам пошкодження та знищення пам'яток Чернігова, Новгорода-Сіверського та Глухова⁵¹.

⁴² Протокол Народи при НКО від 27 липня 1930 р. в справі перевірки музейних фондів, щоб виявити речі з кольорових металів, що не мають художньої вартості для передачі їх Рудметалторгу. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 533. Арк. 2.

⁴³ Щодо клопотання Чернігівського ОВК. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 2.

⁴⁴ Дмитренко Н.М. Провінційні музеї Лівобережної України... С. 76.

⁴⁵ Маньковська Р.В. Музейництво в Україні... С. 244.

⁴⁶ Попова Л.И. Охрана памятников культуры и искусства на Украине (1917–1941 гг.). *Художественное наследие. Хранение, изучение, реставрация*. Москва: Гос. НИИР. 1994. № 15. С. 101.

⁴⁷ Дмитренко Н.М. Провінційні музеї Лівобережної України... С. 58–59.

⁴⁸ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні... С. 108.

⁴⁹ Секретаріату ВУЦВК (від 16 січня 1930 р.). ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 6.

⁵⁰ Дубровський В.В. Про стан та завдання охорони пам'яток культури та природи. Доповідна записка. Проект. *Пам'ятки України: історія та культура*. 1988. № 3. С. 25.

⁵¹ Там само. С. 26–28.

З початком «Великого перелому» багато цінних об'єктів історико-культурного надбання з утилітарних причин були втрачені. Руйнування пам'яток здебільшого аргументувалися турботою про суспільство та прагненням до прогресу. Самі «сліди минулого» розглядалися як «баласт», що не дозволяє досягнути задекларованих цілей. Намагання представників пам'яткоохоронних інституцій зберегти найцінніші об'єкти історико-культурного надбання не могли стати на заваді реалізації рішень органів виконавчої влади різних рівнів. Наприклад, під час розгляду звернення Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури про недопущення руйнування торговельних рядів у Чернігові у 1931 р., тамтешня міськрада підтвердила своє рішення. Необхідність розібрати ансамбль будівель першої третини ХІХ ст. аргументувався потребою розширити територію текстильної фабрики та відсутністю коштів на утримання приміщень у належному стані⁵². В таких умовах чи не єдиною можливістю зберегти принаймні найцінніші витвори мистецтва була їх музеєфікація. Так, у березні 1936 р. директор Державного музею в Києві П.М. Рудяков організував експедицію з метою порятунку найцінніших ікон дерев'яної Вознесенської церкви в містечку Березна поблизу Чернігова, що мала бути розібрана⁵³. Загалом, відповідно до підрахунків сучасного українського дослідника В.В. Вечерського, Чернігівщина належить до областей з найбільшим рівнем втрат об'єктів архітектурної спадщини. Для Чернігівської області в адміністративно-територіальних межах 1932 р.⁵⁴ цей показник склав 44,44%⁵⁵. Більшість втрат припала на кінець 1920-х – поч. 1930-х рр.

У 1936 р. був створений Комітет у справах мистецтв при ВУЦВК на чолі із першим заступником наркома освіти А.А. Хвилюю⁵⁶. Інколи місцевим обласним управлінням у справах мистецтв вдавалося попередити вандалізм щодо окремих об'єктів історико-культурного надбання. Приміром, завдяки старанням працівників цієї інституції Борисоглібський собор (ХІІ ст.) у Чернігові був звільнений від розміщених у ньому складів тютюну та друкарні й переданий у користування обласного управління у справах мистецтв⁵⁷. Успішному проведенню заходів щодо збереження давньоруської пам'ятки сприяла наявність в Борисоглібського собору статусу об'єкту державного історико-культурного заповідника. Загалом, станом на червень 1937 р. з-поміж восьми заповідників, що перебували у підпорядкуванні НКО УРСР, два знаходилися у Чернігівській обл. – Чернігівський та Новгород-Сіверський історико-культурний заповідники⁵⁸.

Чернігівщину не оминули «інспекції» та «перевірки» в пошуках «ворогів народу», що стали незмінними прикметами часів «Великого терору» в житті радянського суспільства. Ці тенденції також торкнулися музейної та пам'яткоохоронної сфер. У Доповідній записці працівника республіканського культурного сектору при Раді народних комісарів (РНК) УРСР Івана Олександровича Шманая щодо інспекції Спасо-Преображенського собору (ХІ ст.) у Чернігові можна виявити чимало ідеологічних штампів часів сталінського тоталітаризму. Приміром, І.О. Шманай, зі слів секретаря обласного виконкому Кондратенка, звинуватив у неналежному стані пам'ятки попередніх представників облвиконкому, які «опинилися серед ворогів народу»⁵⁹. Дії попереднього складу обласного виконавчого комітету та Чернігівської міської ради із розміщення в Спасо-Преображенському соборі складів для зберігання риби, масла та жиру (включно із легкозаймистими паливно-мастильними матеріалами) були оцінені Іваном Олександровичем як «шкідництво»⁶⁰. Питання повернення приміщення давньоруського собору історичному музею було вирішене на загальнореспубліканському рівні, за допомогою втручання тогочасного голови РНК УРСР Д.С. Коротченка⁶¹. У травні 1938 р. до голови Раднаркому УРСР звернулася група командирів Робітничо-селянської червоної армії, які відвідали собор Різдва Богородиці в Козельці. Військових вразив незадовільний стан внутрішнього оздоблення храму, зокрема – іконостасу, що вирізнявся високохудожнім різьбленням⁶².

Отже, починаючи з 1919 р. у Чернігівській губернії, як і всюди на підконтрольних радянському режимі територіях України, розпочав діяльність губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини. У полі зору його працівників перебували найцінніші об'єкти історико-культурного надбання м. Чернігова та архівно-музейні зібрання краю.

⁵² Рибалко О.Л. Руїники й оборонці. *Пам'ятки України*. 1995. Ч. 1. С. 106–107.

⁵³ Жолтовський П.М. ХІІІ. Березень 1936. *Жолтовський П.М. Вибрані праці*. Т. І. С. 66–67.

⁵⁴ Чернігівська область. *Чернігівщина: енциклопедичний довідник*. С. 5–6.

⁵⁵ Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України... С. 485–486.

⁵⁶ Нестуля О.О. Доля церковної старовини... С. 162.

⁵⁷ Голові Чернігівського облвиконкому тов. Костюченко. *ЦДАВО*. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 162. Арк. 16.

⁵⁸ Голові Ради Народних Комісарів УРСР тов. Любченко. Доповідна записка. *ЦДАВО*. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 72. Арк. 64.

⁵⁹ Управление делами СНК УССР. Культсектор. Докладная записка. *ЦДАВО*. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 72. Арк. 95.

⁶⁰ Там само. Арк. 95 зв.

⁶¹ Председателю Совнаркома УССР Коротченко Д.С. Справка. *ЦДАВО*. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 72. Арк. 96.

⁶² Там само. Арк. 112.

Від першої половини 1920-х рр. проводила активну пам'яткоохоронну роботу ВУАН та Археологічний комітет. Також у 1920-ті рр. виникли науково-дослідні кафедри та краєзнавчі осередки в різних частинах УСРР. Чернігівщина не була виключенням.

Ухвалення в 1926 р. республіканського пам'яткоохоронного законодавства та створення УКОПК ознаменували початок нового етапу в охороні спадщини минулого. Розпочалося широкомасштабне вивчення об'єктів історико-культурного надбання. Багата на пам'ятки різних епох Чернігівщина приваблювала дослідників із різних частин УСРР та інших радянських республік. Особливу увагу історики мистецтва та краєзнавці приділяли давньоруським пам'яткам, витворам українського бароко та народного дерев'яного зодчества Сіверського краю.

На зламі 1920-х – 1930-х рр. Чернігівщину не оминули загальносоюзні тенденції зневажливого ставлення до цілих пластів історико-культурного надбання через посилення антирелігійної боротьби. Часто траплялися випадки утилітарно зумовленого недбальства. Втім, протягом 1930-х рр. особливістю охорони пам'яток на Чернігівщині були намагання вберегти об'єкти історико-культурного надбання, що перебували в складі двох державних заповідників – Чернігівського та Новгород-Сіверського. Старовинні культові, садово-паркові та громадські будівлі, що не входили до складу заповідників, істотно частіше ставали жертвами вандалізму, здебільшого спричиненого діями місцевих органів влади.

References

- Akulenko, V. (1991). *Okhorona pamiatok kultury v Ukraini (1917–1990)* [The preservation of cultural monuments in Ukraine (1917–1990)]. Kyiv, Ukraine.
- Bilokin, S. (2006). *V oboronі ukrainśkoi spadshchyny: istoryk mystetstva Fedir Ernst* [On the defensive of Ukrainian heritage: the historian of arts Fedir Ernst]. Kyiv, Ukraine.
- Dmytrenko, N. (2016). *Provintsiini muzei Livoberezhnoi Ukrainy (1920-ti–1930-ti rr.)* [Provincial museums of the Left Bank Ukraine (1920s–1930s)]. Nizhyn, Ukraine.
- Kazymir, V. (2018). «Pravda i dobra volia peremozhut». *Zhyttia ta diialnist Vasylia Dubrovskoho v Ukraini (1897–1943)* [«Truth and good will win». Life and work of Vasyl Dubrovsky in Ukraine (1897–1943)]. Kharkiv, Ukraine.
- Mankovska, R. (2000). *Muzeinytstvo v Ukraini (1917–1941)* [The museology in Ukraine (1917–1941)]. Kyiv, Ukraine.
- Midko, A. (2015). *Deiaki aspekty stanovlennia ta rozvytku derzhavnogo upravlinnia okhoroniu kulturnoi spadshchyny na pochatku XX st. (na osnovi zvitv Sektśii okhorony pamiatok starovyny i mystetstva za 1919–1920 rr.)* [Some aspects of becoming and development of the state management of protecting cultural heritage in the beginning of 20th c. (based on report of Section of the monuments protection of antiquities and arts by 1919–1920)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 104–108.
- Nepotenko, I. (2014). *Realizatsiia zhytlovoi polityky i pamiatkoookhronna diialnist u Chernihovi u 1920-kh rr.* [Realization of residential politics and preservation activity in Chernihiv in the 1920s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 41–49.
- Nepotenko, I. (2016). *Pamiatkookhronna diialnist u Chernihovi u 1919–1920-kh rr.: shliakhy realizatsii* [The preservation activity in Chernihiv in 1919–1920s: ways of realization]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 122–129.
- Nestulya, O. (1995). *Dolya tserkovnoyi starovyny v Ukraini. Ch. 2* [The destiny of church heritage in Ukraine. The second chapter]. Kyiv, Ukraine.
- Oksin, T. (2018). *Do pytannia vidkryttia sklepu hetmana Ukrainy Kyryla Rozumovskoho (na osnovi materialiv TsDAVO m. Kyiv)* [About the opening of Kirill Razumovsky's vault (from the funds of the State Archive of Supreme Authorities of Ukraine (hereinafter SASA) in Kyiv)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 122–126.
- Pobozhii, S. (1998). *Muzeini diiachi Slobozhanshchyny: O. Poplavskyi* [Museum figures of Sloboda Ukraine: O. Poplavsky]. *Treti Sumtsovski chytannia: Materialy naukovoï konferentsii, prysviachenoi 95-richchii XII Arkheolohichnoho zizdu (18 kvitnia 1997 r.) – Third Sumtsov readings: Materials of the scientific conference dedicated to the 95th anniversary of the XII Archaeological Congress (April 18, 1997)*. P. 51–58. Kharkiv, Ukraine.
- Rybalko, O. (1995). *Ruinnyky y oborontsi* [Destroyers and defenders]. *Pamiatky Ukrainy – The monuments of Ukraine*. Ch. 1. P. 106–133.
- Ryha, D. (2016). *Chernihivskiy derzhavnyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk u 1929–1933 rr.: nevidomi dokumenty z diialnosti* [Chernihiv State Historical and Cultural Reserve in the 1929–1933: unseen activity documents]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 106–115.
- Taranushenko, S. (2011). *Pamiatky arkhitektury Chernihivskoi hubernii* [Architectural monuments of Chernihiv province]. Kharkiv, Ukraine.
- Vanzhula, O. (2020). *Ambitni plany ta sumni realii Chernihivskoho derzhavnogo istoryko-kulturnogo zapovidnyka naprykinti 1920-kh – na pochatku 1930-kh rr.* [Ambitious plans and sad realities of the Chernihiv State Historical and Cultural Reserve during the end of the 1920s – the beginning of the 1930s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 113–130.
- Vecherskyi, V. (2008). *Hetmanski stolytsi Ukrainy* [Hetman capitals of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Vecherskyi, V. (2002). *Vtracheni obyekty arkhitekturnoyi spadshchyny Ukrainy* [Lost objects of architectural heritage of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Zholtovskiy, P. (2013). *Vybrani pratsi: U 3-kh t.* [Selected works: In 3 v.]. Kharkiv, Ukraine.

Zozulia, S (2014). Do pytannia rozbudovy v radianskii Ukraini systemy naukovykh ustanov u 1920-kh rr.: stvorennia naukovo-doslidnoi kafedry v Nizhyni [To the question of development of scientific institutions in the Soviet Ukraine in 1920s: creating the research department in Nizhyn]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zb. nauk. pr. – Sivershchyna in the history of Ukraine: Coll. of scientific works*, 7, P. 259–263. Kyiv, Ukraine.

Новак Олександр Сергійович – аспірант кафедри історії України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (Майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна).

Novak Oleksandr – Ph.D. Student of the Department of history of Ukraine of V.N. Karazin Kharkiv National University (4 Svobody Sq., Kharkov, 61022, Ukraine).

E-mail: Novack_A@ukr.net

THE MONUMENT-PROTECTION ACTIVITIES IN THE CHERNIHIV REGION: THE MAIN DIRECTIONS AND TENDENCIES (1919–1930s)

The article researches the main directions of monument protection activities and trends that were dominant in the field of protection of historical and cultural heritage in Chernihiv region in the 1919–1930s. **The purpose** of the article is to identify the main trends of the monument-protection activities in the Chernihiv region during the period from 1919 to 1930s and their correlation with the all-Ukrainian tendencies of the preservation of heritage of previous ages. **Research methods.** To achieve this purpose, the problem-chronological, historical-comparative and historical-genetic methods were used. **The methodological basis** of the article is consisted in the multidisciplinary approach. A culturological approach was used to study «The Historical Policy». **The scientific novelty** of the article lies in the possibility to better determine the features of the protection of historical and cultural heritage of the Chernihiv region in 1919–1930s in the all-Ukrainian context. The periodization of monument-protection activities in the Chernihiv region during this period is proposed. **Conclusions.** It has been found that activities of the first monument-protection institutions of the Soviet Ukraine in the Chernihiv region, established in 1919, were limited due to lack of human and material resources. In the 1920s, there were significant changes in the functioning of specialized structures that contributed to the study of a significant number of valuable heritage sites of past ages in the Chernihiv region. Two historic-cultural preserve (sanctuary) were founded in this region in the late 1920s (in Chernihiv and Novgorod-Siverskyi), which had a positive impact on the preservation of the local architectural and urban heritage. In the period from the late 1920s to the late 1930s, a significant number of monuments were damaged or lost due to the intensification of anti-religious struggle or for utilitarian reasons. It has been found that the monument protectors of the Chernihiv region tried to resist lawlessness, but in general these attempts were in vain.

Key words: Chernihiv region, cultural policy, monument-protection activity, the Soviet Ukraine, sanctuary, Stalin's totalitarian regime, USSR.

Дата подання: 31 січня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 23 лютого 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Новак, О. Пам'яткоохоронна діяльність на Чернігівщині: основні напрямки та тенденції (1919–1930-ті рр.). *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 54–62. DOI: 10.5281/zenodo.7747267.

Цитування за стандартом APA

Novak, O. (2022). Pamiatkoohoronna diialnist na Chernihivshchyni: osnovni napriamky ta tendentsii (1919–1930-ti rr.) [The monument-protection activities in the Chernihiv region: the main directions and tendencies (1919–1930s)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 54–62. DOI: 10.5281/zenodo.7747267.

